УДК 821.512.145

К.М. Миңнуллин

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ТАРИХЫНЫҢ 8 ТОМЛЫГЫН ӘЗЕРЛӘҮ ТӘҖРИБӘСЕ

Одной из насущных задач современного татарского литературоведения выступает осмысление национального литературного процесса. В рамках подготовки 8-томной «Истории татарской литературы» учеными Татарстана была предложена новая концепция и актуализирована типология литературного процесса, особенно XIX столетия и XX века, путем выявления общих и особенных черт на уровне метода, стилевого сходства и т.п.

Ключевые слова: татарская литература, национальное сознание, история литературы, национальная литература, литературный процесс.

Һәр халыкның үз әдәбияты тарихын булдырырга омтылуы табигый. Чөнки ул – мәдәни һәм гыйльми үсеш күрсәткече. Татарларда милли әдәбият тарихын өйрәнүнең мөһимлеге XX гасыр башында көнүзәк мәсьәләләрнең берсенә әйләнә. Әмма тупланган тәҗрибә фәкать 1920–1930 елларда гына системалаша: татар әдәбияты тарихы мөстәкыйль фән булып формалашып җитә [Гилазова, 23]. Бу юнәлештә Г. Гобәйдуллин, Г. Рәхим, Җ. Вәлиди, Г. Ибраһимов, Г. Сәгъдиләр эшчәнлеге хәлиткеч роль уйный. Аларның татар әдәбияты тарихына кагылышлы хезмәтләре ТАССР Мәгариф Халык комиссариаты карамагындагы Академик үзәк җитәкчелегендә, академик дәрәҗәдә языла, ул традицияләр, Татарстанда Тел, әдәбият һәм тарих институты оешкач, академик басмалар әзерләү юлы белән татар әдәбияты тарихы фәнен үстерү кебек дәвам иттерелә. Үз чиратында, мондый хезмәтләр мәктәпләргә һәм югары уку йортларына дәреслек-ярдәмлекләр әзерләү, мәдәният мәсьәләләре белән шөгыльләнүче даирәләргә һәм киң җәмәгатьчелеккә әдәбиятка кагылышлы белем-мәгълүматларны җиткерү һәм популярлаштыру өчен чыганак хезмәтен үти. Совет чорында татар әдәбияты тарихының томнары берничә тапкыр яңартыла. 1984–1989 һәм 2001 елларда дөнья күргән 6 томлык шушы юнәлештә башкарылган хезмәтләрнең соңгысы була.

Совет заманының идеологик чикләүләре алып ташлану 6 томлыкның, әле тулысынча нәшер ителеп беткәнче үк, «искерүенә» сәбәп була. Җәмгыятьтәге үзгәртеп корулар татар әдәбияты тарихын бөтенләй үзгә нигезләрдә, яңадан әзерләүне көн тәртибенә куя. Нәтиҗәдә, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибрагимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында «Татар әдәбияты тарихы»ның 8 томлыгын өр-яңадан язу турында карар өлгерә.

Мондый зур күләмле проектны гамәлгә ашыру төгәлләнмәгән булса да, бүген без аның татар әдәбият белемен яңа этапка алып чыгуын күрәбез. 8 томлык «Татар әдәбияты тарихы»ның яңалыгы, барыннан да элек, XIX һәм XX гасырлар татар әдәбияты үсешенә йогынты ясаган шартларны, заман рухына һәм таләпләренә җавап бирә торган идеяларне билгеләүдән, шулар аша әдәби барышка, чорлар әдәбиятына, аерым язучылар иҗатына тулы һәм әдәби-эстетик кыйммәтенә нигезләнеп анализ ясаудан, бәя бирүдән гыйбарәт.

Сигезтомлыкның Борынгы һәм Урта гасырлар төрки-татар әдәбияты тарихына кагылышлы өлеше методологик яктан татар галимнәренең үткән чорлардагы классик хезмәтләренә таяна. Борынгы заманнан башлап XIX гасырның беренче яртысына кадәр төрки-татар мәдәнияте тарихын тәртипкә салган һәм төркемләгән Г. Гобәйдуллин һәм Г. Рәхим хезмәтләрендә [Рәхим, Газиз, 1922; 1923; 1924; 1925] 1920–1930 елларда ук бик мөһим концептуаль юнәлешләр билгеләнгән була. Алар татар әдәбиятын Урта гасыр язма традицияләре белән баетылып үскән төрки-мөселман мәдәниятенең бердәм мирасы эчендә өйрәнергә тәкъдим итәләр. Милли тамырларны барлап, галимнәр иҗади аңның иң борынгы катламнарына төшәләр, уртак әдәби барышта Гомумтөрки дәверне, Болгар, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларын аерып, татар әдәбиятында уртагасырчылык баскычы XIX гасыр ахырына кадәр дәвам итә дип күрсәтәләр. Икенче чорның башлануы алар тарафыннан XVIII гасыр ахырында калкуланган татар мәгърифәтчеләре эшчәнлеге белән аңлатыла [Рәхим, Газиз, 1924].

Г. Рәхим белән Г. Гобәйдуллин фикеренчә, Урта гасырлар төрки әдәбияты төрле җирлекләрдә яшәгән этник төркемнәр тарафыннан барлыкка китерелә, әмма алардагы уртак мотивлар, сюжетлар, образлар, тармакланып үскән агач кәүсәседәй, уртак әдәби традицияләрнең нигезен тәшкил итә.

Шул рәвешле, 1920 елларга татарларда Борынгы һәм Урта гасыр төрки-татар әдәбиятының тарихы концептуаль яктан төзек системасы эшләнә. Шул ук вакытта, идеологик таләпләрдән чыгып, ул концепциягә үзгәрешләр кертү омтылышлары да күзәтелә. Мәсәлән, Г. Ибраһимов хезмәтләрендә дәверләрнең тарихи чиге Казан ханлыгының басып алынуы белән бәйләп шәрехләнә һәм ул Көнчыгыш Россия мөселманнарының кадимчелек чоры («Кадим Шәрык Русия мөселманлыгы дәвере») дип атала. Әлеге позициянең нигезе булып сыйнфый мөнәсәбәтләр, ягъни феодализм, капитализм, социализм-коммунизм дәверләре алмашыну санала [Ибраһимов].

Мондый сәясиләштерүләр булуга карамастан, академик фәндә һәм гамәли тикшеренүләрдә Г. Рәхим белән Г. Гобәйдуллинның Борынгы һәм Урта гасырлар әдәбиятын дәверләргә бүлү тәгълиматы, вакыт сынавын узып, инде бер гасыр төп чыганак булып хезмәт итә. Татар

әдәбияты тарихын тикшерүнең яңа проекты – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибрагимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан тәкъдим ителгән «Татар әдәбияты тарихы» сигезтомлыгының беренче китаплары да алар күзаллавына таянып әзерләнә. Беренче томда гомумтөрки әдәбият, ислам дине үтеп керү белән бәйле үзгәрешләр (V–XII гасырлар) күрсәтелә, татар әдәбиятының Болгар (XII гасыр – XIII гасырларның беренче яртысы) һәм Алтын Урда (XIII гасырның икенче яртысы – XV гасырның беренче яртысы) чорлары аерым карала [Татар әдәбияты тарихы, I т., 2014]. Икенче томда Казан ханлыгы дәвере (XV гасырның икенче яртысы – XVI гасырның беренче яртысы) һәм XVI–XVIII гасырлар татар әдәбияты яктыртыла [Татар әдәбияты тарихы, II т., 2014].

Әмма татар әдәбияты тарихының соңгырак дәверләрен өйрәнү өчен башкача якын килү юлларын эзләү таләп ителә. Чөнки 1930 еллардан башлап рус әдәбияты тарихчылары гына түгел, СССРдагы башка милли әдәбият белгечләре өчен дә бу өлкәдә төп һәм бердәнбер юнәлеш Мәскәү күрсәткәнчә билгеләнеп килә. Татар әдәби барышы исә, иҗтимагый мөнәсәбәтләр алышынуга бәйле рәвештә, түбәндәге чорларга бүленә: 1. Борынгы һәм урта гасыр әдәбияты; 2. XIX гасыр татар әдәбияты; 3. XX гасыр башы әдәбияты; 4. Татар совет әдәбияты [Миннегулов; 26]. Бу чылбырдагы XIX гасыр татар әдәбияты тарихы гамәлдәге рус әдәбияты тарихы үрнәгендә языла. Дини-суфичылык әсәрләренең үзенчәлегенә, аларның шул чор әдәби барышындагы урыннарына аерым игътибар бирелми. Татар мәгърифәтчелек әдәбияты формалашу вакыты дип XIX гасырның я беренче яртысы (хәтта чиреге), яки беренче еллары күрсәтелә. Сигезтомлыкның III томында мондый методологик ялгышлар төзәтелә, XIX гасыр татар мәдәнияте Көнчыгыш Яңарышының һәм Көнбатыш үрнәгендәге мәгърифәтчелек хәрәкәтенең үзара йогынты ясау мәйданы кебек шәрехләнә. XIX гасырның беренче яртысын (1800–1860) үзгәрешләр дәвере кебек аеру, XIX гасырның икенче яртысы (1861–1905) татар җәмгыятендә мәгърифәтчелек фикерләре уяну, иҗтимагый тормышның барлык өлкәләренә үтеп керү һәм XIX гасырның соңгы елларында дөньяви рухтагы татар мәгърифәтчелек әдәбияты формалашу [Татар әдәбияты тарихы, III т., 2015] татар мәдәнияте һәм татар әдәбияты тарихының XIX гасырдагы тулы сурәтен күзалларга мөмкинлек бирә.

Алдагы этапны – XX гасыр башын тикшерү мәсьәләсендә хәл башкача була. Күренекле галим Г. Сәгъди 1926 елда ук инде бу чорны яңа дөньяви татар әдәбияты барлыкка килү һәм аның Көнбатыштагыча реализм, романтизм, модернизм кебек матур әдәбият методларына нигезләнеп зур тизлек белән үсеш алу вакыты дип билгеләгән [Сәгъди, 1926]. Зур булмаган әлеге дәвердә татар әдәбиятының эчтәлеге һәм төзелешендәге

үзгәрешләр шулкадәр әһәмиятле була, хәтта әдәбият белемендә марксистик-ленинчыл эстетика урнашкан елларда да XX гасыр башын мөстәкыйль дәвер буларак аерып карау зарурлыгы фәндә бәхәс уятмый. Әдәбият белемендә болай якын килүләр М. Гайнуллинның «XX йөз башы (1917 елга кадәр) татар әдәбияты» (1947, 1954 елларда басылып чыга), Г. Халитның «XX йөз башында татар әдәбияты» (1954 елда нәшер ителә), И. Нуруллинның «XX йөз башы татар әдәбияты» (1966 елда басылып чыга) хезмәтләрендә ныгытыла.

Әлбәттә, әлеге чорны өйрәнүдә идеологик тайпылышлар да очрый: татар әдәбиятының әзер теоретик калыпка яраклаштырылып, «мәгърифәтчелек реализмы – тәнкыйди реализм – социалистик реализм» чылбыры буенча үсеш алуы; романтизм белән бәйле тәҗрибәләрнең уңышсызлыгы (төшенкелекле, декадентлык әдәбияты) турындагы фикерләр шундыйлардан. Марксизм үлчәмнәренә туры килмәгән һәр нәрсә – автор биографиясе булсынмы ул, яки әдәби әсәр эчтәлегеме – әдәбият тарихыннан сызып ташлана. Татар укучысына, мәсәлән, XX гасыр башының Гаяз Исхакый кебек күренекле прозаиклары хакында мәгълүмат бирелми. Дини-рухани (суфи) поэзия дә рәсми өйрәнелми, әсәрләр дөньяви эчтәлеккә җайлаштырып тикшерелә. 1920–1930 елларда иҗат ителгән альтернатив характерлы, Ф. Әмирханның «Шәфигулла агай» повесте кебек әсәрләр әдәби барыштан төшереп калдырыла. Кайбер текстлар, эстетик яктан камил саналмаса да, эчтәлеге идеологик таләпләргә җавап биргәнгә күрә, иң яхшы үрнәкләр кебек тәкъдим ителә. Асылда, 1917 елга кадәрге татар әдәбияты укучыларга татарларның көндәлек авыр, караңгы тормышын чагылдыручы дип аңлатыла башлый.

Сигезтомлыкның IV томында бу тайпылышлар төзәтелде, XX гасыр башы татар әдәбиятының Европа һәм рус мәдәниятенә йөз тотып, Көнчыгыш традицияләре синтезына нигезләнеп үсеш алган алтын дәвере, романтизм һәм реализм чәчәк аткан, модернизм формалаша башлаган вакыт буларак тикшерелде [Татар әдәбияты тарихы, IV т., 2016].

Татар совет әдәбияты тарихын язу иң катлаулысы булып чыкты. Әдәбият белемендә озак вакытлар «совет әдәбияты» төшенчәсе 1917 елдан соңгы дәверне үз эченә алып, милли әдәбиятларны өйрәнү һәм бәяләүнең үрнәге санала. 1920–1930 еллар, мәсәлән, рухланып коммунизм төзү вакыты, ә шушы чор әдәбияты әнә шул процессларның көзгесе дип атала. Иҗтимагый-сәяси вакыйгаларга нигезләнеп, ул түбәндәге хронологик этапларга бүленә: 1920 еллар әдәбияты; 1930 еллар әдәбияты; сугыштан соңгы (1945–1953) еллар әдәбияты һ.б.

Үзгәртеп кору елларында совет чоры татар әдәбияты тарихының шул еллар рус әдәбияты үсеше белән тәңгәл булмавы ачыклана. Мәсәлән, XX гасыр башында яңа эчтәлек һәм формалар эзләү мәйданчы-

гына әйләнгән татар әдәбияты 1920–1930 елларда сәяси һәм идеологик факторлар басымы астында кала, әмма анда электән килгән, халык иҗаты һәм классик әдәбият традицияләрен саклау, модернизмны үстерү, альтернатив әдәбият тудыру, шулай ук традицияләрен яңарту омтылышы саклана.

XXI гасыр башында болар хакында ачыктан-ачык сөйләргә мөмкинлек туды. Сигезтомлыкның V томында төрле сәбәпләр белән укучылардан «яшерелгән» шагыйрьләр һәм прозаикларның мирасы фәнни әйләнешкә кертелде, аларның кызыл идеология басымына дучар ителгән иҗатларын һәм, Октябрь инкыйлабы гына түгел, шәхес культы, Бөек Ватан сугышы, коллективлаштыру, интернациональләштерү, руслаштыру нәтиҗәләрен дә тирәнтен өйрәнеп бәяләү башкарылды. 1917–1956 еллар татар әдәбияты беренче мәртәбә советчыл чикләүләрдән арындырып анализланды [Татар әдәбияты тарихы, V т., 2017]. Ул тарихи тетрәнүләр тегермәненә эләккән, әмма аннан котылу юлы таба алмаган кешенең, җәмгыятьнең, милли бердәмлекнең кичерешләрен һәм фаҗигасен бөтен тулылыгы белән укучыга күрсәтергә омтылган әдәбият булып күзалланды. Милли мәнфәгатьләрне үзәккә куйган шагыйрьләр һәм язучылар, чит илләргә китәргә мәҗбүр булган талантлар иҗатына аеруча зур игътибар юнәлтелде, шулай ук бу чор әдәбияты татар халкының дини-фәлсәфи һәм әдәби-эстетик фикерләве контекстында каралды.

Хәзерге рус әдәбияты тарихы «җепшеклек» (1953–1968 еллар) чорына, соцреализм кануны торгынлык кичергән яки «кырау төшү» этабына (1968–1986 еллар) һәм XX–XXI гасырлар чигенә бүлеп өйрәнелә. Татар әдәбиятына нисбәтән бу бүленеш сәяси генә түгел, ә эчке әдәби үзгәрешләр белән дә бәйле була. Әйтик, 1960 еллар татар әдәбиятында милли нигезләргә әйләнеп кайту, барыннан да бигрәк, эстетик бурычларны хәл итү, шулай ук совет җәмгыятенең иҗтимагый, әхлакый, сәяси проблемаларын калкыту максаты белән милли әдәби традицияләрне торгызу башлана. Сүз сәнгате күзлегеннән караганда, татар әдәбиятында классик романтизм белән реализм, модернистик агымнар яңара [Заһидуллина, 2015]. Бүген институтта «Татар әдәбияты тарихы»ның VI томын (1956–1985 елларны эченә ала) шушы күзаллау кысаларында язу эше төгәлләнде. XX гасыр ахыры һәм XXI гасыр башы татар әдәбиятына багышланган ике том исә якындагы ике елда нәшер ителәчәк.

Шулай итеп, хәзерге татар әдәбияты белеменең иң мөһим бурычы – милли әдәби барышны мөмкин кадәр дөрес итеп чагылдыру. Татар әдәбияты тарихының сигезтомлыгын әзерләү барышында Татарстан галимнәре тарафыннан шушы бурычны хәл итүгә юнәлтелгән концепция тәкъдим ителде, ул, үз чиратында, әдәби барышка, аеруча XIX йөз һәм XX гасыр әдәбиятына карашны тамырдан үзгәртте.

Мәгълүм булганча, әдәбият үсешендә төп рольне тышкы һәм

эчке факторлар уйный. Милли әдәбиятларны тикшерүдә игътибар озак вакытлар дәвамында тышкы факторларга, ягъни ил эчендәге тарихи, икътисади, иҗтимагый, сәяси процессларга юнәлтелде. Татар әдәбияты тарихын өйрәнүнең яңа концепциясе әдәбиятның эчке (имманент) факторларына таяна. Бу факторларга эстетик камиллек, әдәбиятның фольклор, дин, фәлсәфә белән мөнәсәбәтләре һәм милли аңга тәэсир итүче иҗтимагый фикер, этнология һ.б. күренешләр карый.

Яңа концепция татар әдәбиятына бөтенлекле һәм эчке үсеш-үзгәреш закончалыкларына нигезләнеп якын килүне күздә тота, монда факторларны һәм күренешләрне сайлап алу милли үзенчәлекләргә буйсындырыла, ә игътибар объекты булып әдәбиятның үсеш-үзгәрешенә зур өлеш керткән язучылар һәм шагыйрьләр иҗаты сайлана. Мондый юл милли әдәбият тарихын – этник үзаң, дөньяны танып белү тарихы буларак карарга, аны традицияләрнең буыннан буынга күчешенә бәйләп һәм милли иҗади фикерләүдәге яңарыштан чыгып бәяләргә мөмкинлек бирә. Болай якын килү әдәби ачышларны, яңалыкны, сүз сәнгате осталарының үз язу стилен күрергә ярдәм итә.

Әдәбият

Гилазова Ч.М. Проблемы литературоведения в историко-литературном наследии Г. Сагди: автореф. дис.... канд. филол. наук. Казань, 2006. 23 с.

Заһидуллина Д. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Ибраһимов Г. Татар әдәбиятында өченче дәвер. Аңларга тырышыгыз! // Безнең байрак. 1923. 23 апрель.

Миннегулов Х. Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур. Казань: Ихлас, 2014. С. 26.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер. III бүлек. 17, 18, 19 гасырда иске әдәбият. Казан, 1922. 186 б.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер. II бүлек. Казан, 1923. 244 б.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында бер тәҗрибә. Беренче җилд. Борынгы дәвер. I бүлек. Казан, 1924. 174 б.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы: феодализм дәвере. II басма. Казан, 1925. – 316 б.

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар җыю юлында бер тәҗрибә. Беренче җилд. Борынгы дәвер. III бүлек. Мәдхәл. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комб., 1924.

Сәгъди Г.Г. Татар әдәбияты тарихы. Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты басмасы, 1926. – 300 б.

Султанов К. Национальное самосознание и ценностные ориентации литературы. М.: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. I т.: Борынгы чор һәм урта гасырлар / фәнни мөх. М.Х. Бакиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 415 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. II т.: XV–XVIII гасырлар / фәнни мөх. Х.Й. Миңнегулов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 471 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. III т.: XIX йөз / фәнни мөх. Ф.Г. Галимуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 551 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. IV т.: XX йөз башы / фәнни мөх. Р.К. Ганиева. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 533 б.

Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. V т.: 1917–1956 еллар / фәнни мөх. Д.Ф.Заһидуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 623 б.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры